

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(3)“04/14”:355.48(091)(043.4) “2009”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.56>

ВІЗАНТІЙСЬКА СТРАТЕГІЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ЕДВАРДА ЛЮТТВАКА (РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ Е. ЛЮТТВАКА «СТРАТЕГІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»¹)

Вітенко Микола,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи

і спеціальних галузей історичної науки

Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0001-8486-4073

Історія Візантії, її державний устрій, зовнішня політика, культура, контакти з навколишніми народами, вплив на розвиток слов'ян періодично стають об'єктом вивчення українських істориків. Щоправда, великої кількості публікацій поки що немає. Із останніх праць, що були надруковані в нашій державі, виділяються підручник «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» за ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича, виданий у 2011 р., та перекладна праця Г. Острогорського «Історія Візантії». Окрім них, ще є певна кількість невеликих статей, присвячених, як правило, русько-візантійським відносинам, візантійському питанню у політиці Володимира Святославовича, ролі Візантії в утвердженні християнства у Руській землі, контактам між Галицько-Волинською державою і Візантією у XII–XIII ст. Саме із цієї причини публікація українською мовою монографії американського дослідника Е. Люттвака «Стратегія Візантійської імперії» є подією далеко не пересічною в історії українського візантієзнавства. Англomовний варіант книги – «Luttwak, Edward. The Grand Strategy of the Byzantine Empire» – було надруковано у Гарвардському університеті у 2009 р. Вона доступна в електронній версії в Інтернет-мережі (<https://cutt.ly/wrFOLkCW>). Російською мовою її було надруковано у 2010 р. Нарешті ми дочекалися україномовної версії, хоча й зі значним запізненням.

Едвард Люттвак є колишнім розвідником, а згодом багаторічним професором Джорджаунського університету та Університету Джонса Хопкінса у США, співробітником Інституту стратегічних та міжнародних досліджень у Вашингтоні, відомим дослідником історії економіки, фахівцем із військової історії, історії міжнародних відносин, історії геополітики та геоекономіки. Його книги з історії стратегії, історії Стародавнього Риму та історії Візантії перекладено на десятки мов світу, друкуються великими накладками і навіть використовуються як підручники у військових навчальних закладах. Принаймні на 14 мов перекладено його працю «Практичний посібник із державних переворотів». У працях Е. Люттвака є певний науковий почерк – увага до першоджерел, глибокий їх аналіз, прагнення автора подавати інформацію об'єктивно, зберігаючи виключно науковий стиль. Е. Люттвак уміло пояснює складні наукові ідеї простою мовою, роблячи книгу доступною для широкого кола читачів, але не втрачаючи наукової глибини.

Рецензована монографія написана на доброму джерельному матеріалі. Лише перелік використаних джерел та наукових досліджень обіймає понад 20 сторінок. Серед першоджерел, які Е. Люттвак цитує на сторінках своєї монографії, – праці Амміана Марцеліна, Полібія, Константина Багрянородного, Йордана, Прокопія Кесарійського, Максима Сповідника, Феофана Сповідника, Пріска Панійського, Іоана Малали, Агафія Міринейського, Менандра Протектора, Іоана Ефеського, Михайла Сирійця, Феоділакта Сімоккати, Георгія Сінкела, Георгія Арматола, Іоана Скилиці, Лева Диякона, Михайла Атталіата, Константина Манасії, Іоана Зонари, Михайла Пселла, Нестора-літописця, імператора Маврикія та багатьох інших.

Ще більшим є перелік прізвищ європейських та американських дослідників, чії праці використав Е. Люттвак. Серед них справді визначні вчені зі світовим іменем із Великобританії, США, Ізраїлю,

¹ Люттвак Е. Стратегія Візантійської імперії. Київ : КНТ, 2025. 640 с.

Італії, Туреччини, Угорщини, Німеччини, Франції та багатьох інших країн. Переважають серед них науковці Кембріджського, Оксфордського, Гарвардського університетів і лише зрідка згадуються імена фахівців із поза цього середовища, як Г. Острогорський та ін. На жаль, майже відсутні покликання на праці українських учених. Поодиноким є лише Ігор Шевченко, американський історик українського походження, що тривалий час навчався і працював спільно з О. Прицаком у Гарвардському університеті. Це насторожує, адже згаданих істориків російського походження є значно більше – це О. Каздан, А. Хазанов та ін. Напрошується висновок: щоб бути відомим в історичному середовищі за межами України, потрібно друкуватися англійською мовою.

Водночас надзвичайно цікавим є сам перелік історіографічних праць, адже у списку наводяться доволі унікальні праці, що не завжди відомі українським науковцям. Наприклад, А. Тойнбі у нас знаний, насамперед, завдяки роботі «Дослідження історії», а Е. Люттвак використовує іншу роботу – «Константин Багрянородний і його світ». Сьогодні значна частина використаних Е. Люттваком праць доступна українським науковцям у цифрових варіантах.

«Стратегія Візантійської імперії» є спробою пояснити, чому Східна Римська імперія зуміла проіснувати значно довше, ніж Західна, при тому що перебувала у складніших умовах. Для відповіді на це питання Е. Люттвак аналізує військову справу Візантії, її дипломатію, роботу розвідки, управління економікою й фінансами. Він намагається не лише проаналізувати основні напрями зовнішньої політики Візантії, а й відновити картину повсякденного життя, побуту ромеїв, їхніх уподобань, інтересів, страхів та поневірянь, продемонструвати, що вони їли й у що одягалися, у яких будинках жили і які книги читали, які податки і за що сплачували. Е. Люттвак пояснює, чим життя мешканців Візантії відрізняється від життя пересічних європейців чи американців і як це впливало на сприйняття світу, своїх сусідів, друзів чи ворогів.

Відкриває книгу вступ, передмова та пояснення, яку роль відіграли гуни у загибелі Західної Римської імперії та трансформації Східної Римської імперії. Автор підкреслює, що Візантія володіла значно меншими людськими і матеріальними ресурсами, ніж Західна чи колись єдина Римська імперія, але при цьому постійно стикалася із загрозами, багато з яких могли призвести до загибелі державності. Візантія, за твердженням Е. Люттвака, зуміла доволі добре функціонувати майже тисячу років виключно завдяки вірній державницькій стратегії.

Однією з важливих проблем, що порушує вже у передмові Е. Люттвак, є питання етногенезу та державотворення. За його словами, «як спільний успіх створює націю, так невдача її руйнує ... групи, що входять до її складу, або повертаються до попереднього самовизначення, або приймають нове; як правило, вони приєднуються до більш успішних націй... Успіх створює націю з різних груп, а потім поширює їх за рахунок залучення добровольців...». За його ж словами, на початку Середньовіччя процес утворення держави був невід'ємним складником етногенезу. Приклади на підтвердження своїх слів автор неодноразово наводить в основній частині роботи.

Основні ідеї монографії Е. Люттвака викладені у трьох частинах та 15 розділах. Перша частина книги «Винахід візантійської стратегії» складається лише з двох розділів і є найменшою за кількістю сторінок – лише близько 100. Але матеріал, наведений у цій частині, є дуже важливим для розуміння викликів, що постали перед Візантією та її володарями з появою у Європі кочовиків-гунів, озброєних складним луком. Римські легіони, що раніше воювали на виснаження ворога, виявилися неефективними у боротьбі з легкоозброєною кіннотою. Гуни уникали прямого фізичного контакту. Вони завдавали великих утрат ворогу, стріляючи з певної відстані. Висока мобільність гунської армії давала змогу завдавати і Західній, і Східній Римським імперіям дошкульних ударів, особливо за часів правління Аттіли. На думку Е. Люттвака, гуни були далекі від розгрому на Каталунських полях. Він стверджує, що основні втрати там понесли федерати гунів, що билися у перших рядах, тоді як гунське військо майже повністю вціліло, й Аттіла вже через невеликий проміжок часу знову загрожував і Равенні, і Константинополю. Лише його загибель дещо зменшила рівень загрози.

Саме в таких умовах проявилися перші відмінності між римською і візантійською стратегіями. У подальшому вони лише зростатимуть. За словами Е. Люттвака, стало очевидним, що лише армії недостатньо, щоб зупинити всіх ворогів Візантії: Персію, вандалів, готів, гунів. Перемогти одних, але зазнати великих людських утрат означало зазнати нищівних поразок від других чи третіх. Із цієї причини в основі візантійської дипломатії було закладено кілька важливих елементів: 1) створення мобільної професійної армії; 2) розбудова укріплень міст Візантії, особливо її столиці; 3) максимальний збір розвідувальної інформації про всі сусідні народи і держави; 4) дипломатія у стилі «сьогоднішній ворог може завтра стати найвідданішим союзником проти зміцнених сусідів». Із цього часу Візантія систематично вдаватиметься до підкупу ворогів, водночас посилюючи свою армію та створюючи коаліції

із союзників. Союзниками Візантії у різний час ставали такі її вороги, як гуни, готи, перси, авари, слов'яни, печеніги, булгари, хозари, половці та ін.

У своїй розповіді Е. Люттвак час від часу вдається до деталізації проблеми, намагається розглянути її з усіх боків, зважити всі аргументи «за» і «проти» достовірності повідомлень у джерелах. Так, він детально аналізує швидкість переміщення візантійських армій та гунів, порівнює її зі швидкістю пересування армійських підрозділів у XX ст. В іншому місці, описуючи наслідки поширення чуми у період правління у Візантії Юстиніана I, він не лише цитує історичні документи, а й порівнює смертність від «чуми Юстиніана» зі смертністю від «Чорної смерті» у Європі XIV ст., смертністю від епідемій XX – початку XXI ст. Завдяки таким прийомам розповіді читачі краще усвідомлюють рівень проблем, що поставали перед ромеями, знижується рівень недовіри чи байдужості до автора і його дослідження.

У другій частині монографії «Візантійська дипломатія: міф та метод» Е. Люттвак описує основні проблеми зовнішньої політики Візантії. Він пояснює, як в умовах відсутності сучасних елементів державного апарату вдавалося знайти компетентних дипломатів, послів, знавців іноземних мов, перекладачів, підготувати розвідників, шпигунів, власних агентів впливу у сусідніх державах. Багато уваги Е. Люттвак відводить роз'ясненню культурного впливу Візантії. Поширення християнства візантійськими місіонерами допомагало впливати на Русь, Болгарію, половців. Це не ліквідовувало військові загрози з боку охрещених, але значною мірою зменшувало міжнародну напругу та ворожнечу. Піднесення релігійного авторитету Константинополя, перетворення його на один із провідних центрів релігійного паломництва було, за твердженням Е. Люттвака, важливою частиною імперської політики Візантії.

Цікавими для читачів є фрагменти з описом спеціальних операцій, які проводили візантійські розвідники та дипломати. Наприклад, автор розкриває деталі операції з підготовки замаху на Аттілу, описує процес вербування на бік Візантії одного з провідних перських полководців, переговори з правителями остготів. Далеко не завжди саме гроші відігравали основну роль у діяльності візантійської дипломатії. Іноді вдавалося впливати через амбіції окремих осіб, маніпуляції з їхніми емоціями та намірами. Однак саме небажання Юстиніана I витратити гроші на шпигунів, за словами Е. Люттвака, стало причиною низки невдач попри таланти візантійських полководців Велізарія та Нарсеса.

Окрім християнських символів, для посилення ролі Візантії використовували символи світської влади. Константинополь, спустошений чумою і кількома землетрусами, постійно розбудовувався. У багатьох візантійських трактатах створювався міф про нього як про «найвеличніше місто європейської цивілізації», спадкоємця влади римських імператорів. Такі оцінки, за твердженням Е. Люттвака, переходили і в літературу інших народів. «Царгород», «Міклагард», «великий град» – усе це назви Константинополя мовами сусідніх, а часом і далеких народів. Е. Люттвак детально описує церемонії зустрічей іноземних послів, варварських вождів візантійськими імператорами. Він деталізує методи урочистостей, указує, як візантійські організатори обманювали іноземців за допомогою механічних левів, різноманітних атракціонів, пишноти, часом позиченої, створювали ілюзію наявності потужних військ, численних військових кораблів тощо. Він також описує географічні та етнографічні знання візантійців про сусідні народи. Цікавими є міркування автора про Руську державу, Болгарське царство, середньовічну Сербію, християнізацію Великої Моравії.

Іноді назви розділів книги Е. Люттвака можуть вводити в оману. Так, у розділі про династичні шлюби правителів Візантії досить багато місця відводиться висвітленню конфлікту між візантійськими і франкськими імператорами за право носити такий титул. Тим не менше у цьому ж розділі описано візантійсько-угорські, візантійсько-грузинські, візантійсько-болгарські, візантійсько-франкські та інші шлюбні угоди. Детально розглядаються мотиви їх укладення, а також наслідки. Цікавими є повідомлення Е. Люттвака про укладення шлюбів із половецькими принцесами, видачу дочок Михаїла VIII Палеолога заміж за Чингізидів – Ногая та Хулагу. Завдяки цим шлюбом на деякий час було захищено північні та східні кордони імперії.

У книзі Е. Люттваком проаналізовано причини успішних завоювань арабів, турків-сельджуків та турків-османів: ідеологічна єдність, зменшення податків для населення, релігійна віротерпимість порівняно з візантійцями. Надмірні податки, якими обкладалися візантійські селяни, вели до їх поступового розорення і згодом зменшення чисельності армії та флоту. Візантійські імператори були змушені дедалі частіше звертатися до послуг іноземних найманців. Щоб оплатити їхню службу, доводилося і далі підвищувати податки. Суттєво ослаблювали Візантію численні єретичні течії та рухи (монофізити, несторіани, павликіани, богомили та ін.), церковні розколи, іконоборці, втеча частини візантійського суспільства від реальності через відмову сплачувати податки, відбувати військову повинність. Араби та турки-османи часто пропонували ромеям вигідніші умови – і це не лише менші податки

(принаймні у перші роки свого панування), а й можливість уникати військової служби, певна релігійна толерантність.

На думку американського дослідника, найбільш фатальним для Візантії став четвертий хрестовий похід. Саме його учасники зруйнували імперію, а відновлена у 1261 р. держава була лише «грецьким царством». Падіння Константинополя ж у 1453 р., за припущенням Е. Люттвака, «було невідворотним». При цьому автор доходить до певної суперечності, адже в низці інших місць пише, що успіх хрестоносців був спричинений внутрішніми конфліктами серед візантійської верхівки.

Найбільшою за обсягом є третя частина монографії Е. Люттвака «Візантійське військове мистецтво». Вона ж написана, максимально опираючись на історичні джерела. Автор у п'яти розділах аналізує різноманітні візантійські військові трактати, реалізацію порад їхніх авторів у численних війнах Візантії. Серед документів, що особливо ретельно висвітлюються, варто виокремити такі, як компендіум Сіріана Магістра (трактати «Про стратегію», «Воєнна риторика», «Навмахія» та «Про стрільбу із лука»), «Стратегікон» Маврикія, «Тактика» та «Збірник тактиків» Лева VI, «Настанова про облогу міст» Герона Візантійського, «Як витримувати облогу», «Про сутички», «Про військову справу» невідомих авторів. Розглядаючи ці військові посібники, Е. Люттвак аналізував, коли і ким вони були написані, за результатами війн з якими народами. Багато уваги при цьому він відводив новациям, винаходам нових військових машин чи технологій, таких як «грецький вогонь», балісти, катапульти, шикування війська в каре, військовим тренуванням, підготовці новобранців тощо.

Е. Люттвак своєю роботою дає американським політикам рекомендацію, як краще використовувати стратегію Візантії для посилення ролі США у світі. Він уникає упередженого ставлення багатьох західних учених до історії Центрально-Східної Європи. Для нього куди важливішими категоріями є функціонування державного апарату Візантії, збір податків, мобілізація армії, боротьба із зовнішніми загрозами. Важливо, що на відміну від інших американських та європейських істориків Е. Люттвак уникає протиставлення «православні – католики». Також він ніде не стверджує про відсталість політичної системи Візантії порівняно з імперією франків чи іншими державами Західної Європи епохи Середньовіччя. Немає у Е. Люттвака й наголосу про боротьбу за владу між імператором і Константинопольським патріархом. Він справедливо звертає увагу читачів на те, що у Візантії були церковні ієрархи, що користувалися більшим впливом, аніж Константинопольський патріарх, – Єрусалимський, Александрійський, Антіохійський патріархи. Зниження їхнього впливу у християнському світі настало в результаті арабського завоювання їхніх територій. Е. Люттвак кілька разів при цьому підкреслює, що далеко не всі держави Західної Європи зуміли б протриматися перед зовнішніми загрозами так, як це зуміла Візантія.

Як і в кожному науковому дослідженні, далеко не з усіма твердженнями автора можна погодитися. Е. Люттвак до певної міри ідеалізує Візантію, її внутрішню та зовнішню політику. Але ця імперія попри тривалу історію таки зазнала краху, і не лише через зовнішні, а й через внутрішні проблеми. Особливо слабким місцем було питання успадкування імператорської влади. Були ще конфлікти між різними соціальними верствами, різними народами імперії. Усе це породжувало громадянські конфлікти, державні перевороти і навіть війни. Вони згадуються у книзі, але їм відводиться доволі мало уваги. Тим не менше дані зауваги не применшують ваги дослідження Е. Люттвака, скоріше демонструють, що немає меж досконалості, і для українських науковців ще є великий простір для проведення власних досліджень. Тим більше що візантійський досвід державотворення наслідувався і київськими князями і правителями Галицько-Волинської держави.

На повагу заслуговує і науковий апарат книги, додатки з хронологією основних подій з історії Візантії, хронологія правління візантійських імператорів, список скорочень, коментарі, примітки, географічний та предметний покажчики.

Окремої уваги вартує робота перекладача Романа Протасевича. Завдяки йому українська версія книги написана легкою, зрозумілою мовою з точним перекладом імен, географічних назв, цитат із першоджерел.

Монографія Е. Люттвака «Стратегія Візантійської імперії» є вагомим внеском у дослідження візантійської історії, що поєднує глибокий аналіз першоджерел, чітке викладення складних ідей та доступність для широкого кола читачів. Вона збагачує вітчизняну візантиністку і стане цінним джерелом для істориків, студентів і всіх, хто цікавиться унікальним досвідом Візантії, яка завдяки продуманій стратегії змогла вистояти в надзвичайно складних умовах. Ця публікація, безперечно, сприятиме поглибленню інтересу до візантійських студій в Україні та стимулюватиме подальші дослідження у цій галузі.

У сучасних реаліях, коли Україні доводиться протистояти значно могутнішому, чисельнішому і фінансово потужнішому ворогу, поради Е. Люттвака щодо вироблення дієвої державної стратегії можуть стати надійним орієнтиром, зразком для запозичення та модернізації.